

Nybyggarnas skogsutnyttjande – betesbränning, lövtäkt och fångst

Mårten Strömgren
Skogshistoria 1999

Inledning

Ännu vid slutet av 1600-talet var det som i dag motsvaras av Lappland en i stort sett enda vidsträckt utmark, där renskötsel i olika former samt fiske, fångst och jakt präglade landskapet och arbetsliv, livsföring och tänkesätt. Någon bygd med inägor av hägnad åker och äng fanns inte. (Campbell 1948)

Vid slutet av 1600-talet började staten visa ett intresse för att denna "outnyttjade" mark skulle tas i anspråk, dvs Lappland skulle koloniserars. Nybyggarna skulle huvudsakligen försörja sig på åkerodling. Boskapsskötsel, jakt och fiske skulle enbart vara ett komplement till detta. Statsmakterna tog inte någon hänsyn till att de naturgeografiska förhållandena inte alls var lämpliga för odling. (Campbell 1948)

Syftet med uppsatsen är att försöka visa på vilken betydelse ett effektivt skogsutnyttjande har haft för nybyggarnas möjligheter att kunna överleva.

Kolonisationen av Lappland

Sveriges medverkan i krig nere på kontinenten var mycket kapitalkrävande. Detta medförde att behovet av främst silver ökade. Det låg då i statens intresse att värna om bergverken. Tidigare gruvhanteringar, under början av 1600-talet, hade misslyckats. Samerna hade vid dessa tillfällen fungerat som transportörer för bergverken. De hade dock fått dåliga erfarenheter av detta, eftersom de utfört transporter under tvång. Detta fick till följd att många samer flydde från Pite och Lule lappmarker, varvid bergverksrörelsens transportmöjligheter minskade. Den förste som insåg vilken stor betydelse samerna hade för bergverken var den dåvarande landshövdingen i Västerbottens län, Johan Graan. År 1670 skrev han ett brev till regeringen. Han gav där ett flertal förslag på hur samerna skulle kunna förbli i sin näring. Vis av tidigare misslyckanden skulle samerna inte tvingas till att utföra körslor. Det skulle göras av fri vilja och mot betalning. I brevet fanns också förslag på hur lappmarken skulle kunna bosättas och populeras, vilket Graan ansåg vara nödvändigt om några bergverk överhuvudtaget skulle kunna existera. (Arell 1979)

Han var mycket väl medveten om att det inte fanns några större möjligheter till åkerbruk, men menade ändå att förekomsten av gräsmarker och lövskog skulle vara tillräckligt för att kunna bedriva boskapsskötsel. Den fasta bebyggelsen i Lappland skulle utgöras av svenskar. Tanken var att de huvudsakligen skulle försörja sig på boskapsskötsel med utnyttjande av naturlig gräsmark och lövskog. Jakt och fiske skulle enbart vara ett komplement till försörjningen. Graans förslag ansågs inte vara helt orimligt och han fick i uppdrag att undersöka var lämpliga platser för uppförande av boställen kunde finnas. (Campbell 1948)

Det första lappmarksplakatet

Graans förslag fick till följd att det, den 27 september 1673, utfärdades ett plakat angående lappmarkens bebyggande. Detta var starten på en mer än tvåhundra år lång kolonisationsepok. Enligt plakatet skulle kolonisationen av Lappland privilegieras för

svenska och finska åbor. En annan viktig punkt var att landskapet i kyrkligt hänseende skulle avskiljas från kustsocknarna. De som ville bosätta sig i lappmarken skulle ges 15 års frihet från skatter och frihet från knektutskrivning för alla tider åt. Tanken var, helt enligt Graans förslag, att de fasta bosättningarna skulle grundas på boskapsskötsel med understöd av fiske och jakt. Om åker och åkerbruk nämndes inget i plakatet. En tanke var också att nybyggarna skulle utnyttja de områden som samerna inte använde, för att på så sätt förhindra att det uppstod någon konkurrens mellan dessa. (Campbell 1948)

I plakatet förutsattes det att olikheter i svenskars, finnars och samers hushållningsmetoder och livsföring skulle göra att det fanns plats för dessa inom ett och samma geografiska område (Campbell 1948). Något större antal nybyggen etablerades dock inte. De största orsakerna till detta är, enligt Arell (1979), att det inte fanns några presumtiva nybyggare. Trängseln i kustsocknarna var inte så stor att människor tvingades söka sin utkomst som nybyggare i lappmarken. Även de krigsaktiviteter som Sverige var inblandade i krävde människor, vilket också bidrog till att det inte fanns något befolkningsöverskott.

Det andra lappmarksplakatet

År 1695 utkom ett andra lappmarksplakat. I plakatet upprepades de s k lappmarksfriheterna, dvs 15 års frihet från skatt och frihet från knektutskrivning. Det nya i plakatet är en precisering av nybyggarens skyldigheter. Enligt Arell (1979) var en målsättning med kolonisationspolitiken att nybyggena med tiden skulle utgöra beskattningsobjekt och på så sätt bli lönsamma för staten. För att detta skulle kunna uppnås var det viktigt att reglerna för de nybyggare som skulle slå sig ner inte blev för liberala, samtidigt som de måste vara tillräckligt fördelaktiga, för att en önskad kolonisation skulle kunna ske. 1695 års lappmarksplakat resulterade dock inte heller det i någon större ökning av nybyggesverksamheten. Antalet bebyggelseenheter var t ex endast 29 st i hela Lappland, vid början av 1700-talet (Arell 1979).

Plakatet förbjöd nybyggarna att utnyttja överflödigt svedjande. Gårdsbruket skulle inte som förut grundas på foderfångst, enligt boskapsskötselns krav, utan åker skulle upptagas för sädesodling. Åkerbruket ansågs också vara det viktigaste. I plakatet framhölls också uppröjningen av ängsmark. Detta var i hög grad, i motsats till Graans förslag från 1673, grundade på en teori snarare än vad de faktiska förhållandena möjliggjorde. (Campbell 1948)

För att kontrollera att bestämmelserna i plakatet efterlevdes utfördes en s k anläggningssyn. Vid en sådan skulle nybyggaren kunna uppvisa åkermark, samtidigt som den bestämda odlingsskyldigheten måste vara uppfylld, annars fanns det risk för att man kunde förlora nybyggesrätten. Detta medförde ibland att ett i många fall ur boskapsskötsel, fiske och jakt lämpligt nybygge måste överges, för att försöka finna ett för åkerbruk mera givande. I själva verket torde dock åkermark ibland enbart ha hållits för syns skull, eftersom boskapsskötseln på de flesta håll i Lappland fortfarande grundades på vad naturlig slätter och lövtäkt i lövskog kunde ge. (Campbell 1948; Arell 1979)

1749 år lappmarksreglemente

I mitten av 1700-talet ökade intresset för den fortsatta kolonisationen i lappmarken starkt. Det "nyttiga" skulle uppmuntras och det gällde inte bara åkerbruket utan även bergsbruket. Arell (1979) drar av detta slutsatsen att statsmakten hyste förhoppningar om en lappländsk bergslag. Men för att detta skulle kunna uppnås var det nödvändigt att kolonisationen stimulerades.

Ett resultat av reglementet var en precisering av nybyggarens skyldigheter och rättigheter gentemot kronan och rennäringen. Odling och kreaturshållning skulle prioriteras. För att nybyggaren skulle koncentrera sig på detta, och samtidigt inte inkräkta för mycket på samenäringen, fick han inte ägna för mycket tid åt jakt och fiske. En gräns sattes vid 5 km från nybygget. Myndigheterna var också väl medvetna om att det vid nybyggena fanns de som enbart ägnade sig åt jakt, fiske och inte den nyttiga odlingen, s k överloppsfolk. Statsmakterna försökte komma tillrätta med detta, genom att med bestämmelser reglera hur många drängar och pigor, som efter frihetsårens gång skulle få finnas på nybygget. De ville på så sätt tvinga manspersoner över 21 år att ta upp egna nybyggen, vilket skulle stimulera kolonisationen ytterligare. (Arell 1979)

I reglementet fastställdes också den s k lappmarksgränsen, 1751-1753, vilken kan ses som en första odlingsgräns. Ovanför gränsen fick bara skogen nyttjas efter bestämda regler. Samerna hade där också vissa rättigheter gentemot nybyggarna. (Arell 1979)

Under början av 1800-talet tog kolonisationen ordentlig fart. 1801, uppgick antalet nybyggen i hela Lappland till 767 st. 1848, hade antalet nybyggen stigit till 2056 (Campbell 1948). Enligt Arell (1979) kan detta förklaras med flera saker. Den odlingsbara jorden vid kusten hade nu i stort sett tagits i anspråk, vilket gjorde att det inte fanns utrymme för några nya nybyggen. Samma författare tror emellertid att den viktigast orsaken var en inre kolonisering. Denna var ett resultat av att nybyggarsönerna, för att kunna försörja sig, ofta var tvungna att ta upp ett nybygge. Alternativet var att lämna bygden.

Avvittringen

Vid avvittringen, som inleddes i Norrland under slutet av 1700-talet, skildes statlig mark från enskild, samtidigt som en boskillnad mellan de olika byarna gjordes. Kronojord utdelades åt enskilda med full äganderätt, vilket gjorde att kronans skogar minskade i snabb takt. Detta fick följd att riksdagen, 1858, bestämde att kronans skogar skulle bibehållas oförminskade. Skogspolitiken blev strängare. Dispositionsrätten över skog som tilldelades skattehemmanen inskränktes, kolonisationen begränsades och s k kronoparker inrättades. 1873, kom regler för hur stora skogsanslag byar och enskilda hemman skulle ha och hur dessa skulle utnyttjas. Den tilldelade skogens storlek bestämdes av hemmanets mantal, som grundades på arealen av inägojord och indirekt av antalet kreatur. Byggnadsvirke fick tas fritt från den tilldelade skogen, men om man skulle till att avverka skulle en utsyning först göras av en skogstjänsteman. Allting var ett

försök att skydda skogarna. Staten bibehöll kontrollen över hemansskogarna till 1949. Avvittringen avslutades nedanför lappmarksgränsen i Norrbotten 1980. (Arell 1979)

Odlingsgränsen

Staten hade under hela kolonisationsepoken tänkt sig att de områden som bäst lämpade sig för renbete skulle förbli okoloniserade. Detta fick till följd att det, 1867, togs ett beslut om inrättande av en odlingsgräns. Områdena ovanför odlingsgränsen var enbart tänkta att utnyttjas som renbetesland. Inga nybyggen skulle få anläggas där. Statens motivering till detta var att någon odling inte var möjlig och att om nybygget trots allt skulle överleva var det inte något säkert beskattningsobjekt. Man bör vara observant på att gränsen inte alls är någon naturgeografisk barriär utan mera var ett sätt att försöka att skilja kolonisations- och rennäringsintressena åt. Områdena ovanför gränsen kom trots detta att koloniserar under 1800-talets sista årtionden. Dessa nybyggen var juridiskt sett illegala. (Campbell 1948)

Nybyggarnas skogsutnyttjande före den industriella revolutionens genombrott

Som tidigare nämnts var tanken från stadsmakterna att de nybyggare som koloniserade Lappland huvudsakligen skulle livnära sig på åkerbruk och boskapsskötsel. Fodret till kreaturen skulle tas från naturliga ängsmarker. De naturgeografiska förhållandena gjorde dock att det på många platser näst intill var omöjligt att bedriva något åkerbruk (Campbell 1948). Efter misslyckade försök med odling, där grödorna helt enkelt frös bort, började nybyggarna bosätta sig på mindre frostbenägna platser som näs, uddar vid större sjöar och i söderlägen belägna lider (Arell 1979; Pettersson 1944). De människor som koloniserade Lappland bosatte sig på ensligt belägna platser. Avstånden till större orter var ofta långa. De redskap som användes i det dagliga livet fick de ofta tillverka själva. Den variation i olika former som naturen naturligt kunde erbjuda utnyttjades på bästa möjliga sätt. Många av naturtillgångarna var dessutom enbart tillgängliga under vissa tider av året, varför det gällde att anpassa arbetet efter detta (Campbell 1948). För att visa på hur skogen kunde utnyttjas av nybyggarna följer några exempel från Västerbottens fjälltrakter under 1800-talets sista århundraden.

Savperioden

När lövträd och barrträd började att sava var det mycket arbete som skulle göras. Det mest brådskande var att ordna med hässjevirke för den stundande slåttern. Till detta användes granar. En hässja bestod vanligtvis av 40-50 granar. De stänger som användes barkades mycket noga för att inte något hö skulle fastna när dessa drogs ut ur hässjan. När björken savade revs och samlades näver i stora högar, som trycktes samman med stockar eller stenar för att inte nävret skulle rullas ihop när det torkade i solen. Eftersom nästan alla byggnader hade nävertak gick en stor del av nävret åt till att laga och underhålla dessa. Finare näver, från yngre björkar, brukade användas till nätflöten, askar och liknande. Från Skalmodal, dåvarande Tärna socken, finns exempel på att både näver och björkbark exporterats till Norge, där bristen på skog var stor. Barken av gammal, grov björk användes till att färga, konservera nät och not. (Campbell 1948)

I samband med nävertäkten hände det ibland att man skar igenom barken. Detta gjordes säkerligen många gånger medvetet. I en sådan skåra bildas en hård, mycket stark och flammig ved, som kallas för jud. När trädet växer blir en sådan bildning större. Detta hårda material brukade bl a användas till skaft åt olika redskap, axlar till stöttingar och slädar som måste tåla mycket nötning och brytning. (Campbell 1948)

Under slåttertiden var åtgången på räfspinnar stor. När rönnen savade skars ett stort antal unga och smala rönnar, s k rönnspejt. Dessa barkades, buntades och användes till räfspinnar. (Campbell 1948)

Det subarktiska ängsbruket

I Ammarnäs, dåvarande Sorsele socken, bedrevs ett s k subarktiskt ängsbruk. Det karakteriserades av närhet till vattendragen. Foder för kreaturen erhöles genom utnyttjande av strand- och myrslätter och upprädda vide- och björklundar s k raningar. Ängarna göddes framför allt av vatten som svämmade över dessa under vårfloden, s k översilning. Mindre vattendrag kunde dämmas upp och på så sätt erhöles en översilning på platser, där det inte skulle ha skett naturligt. (Campbell 1948)

Lämplig röjningsmark, bestående av vide- och björklundar.

Under sommaren fick djuren, åtföljda av en getare, beta i skogen. För att sommarbetet skulle bli större hände det ibland att man under vårsommaren, vid torrt och blåsigt väder, "brände brånad", dvs anlade skogsbrand. Det var oftast granbevuxna lider som brändes, eftersom gran ansågs ge en bördig jord. Även om ett ökat sommarbete var det egentliga

syftet med skogsbranden erhöles även andra fördelar av denna. De små, smala björkar som växte upp efter branden kunde t ex utnyttjas som vidjor. (Campbell 1948)

I samband med starrslåttern brukade man passa på att skära en del skohö, som användes för att skorna skulle hålla sig torra och varma. Från sju års ålder hade var och en själv ansvaret för att detta införskaffades. Beredningen, som gjordes med kam och häckla, kunde ske i skenet av en stor stockeld. I Ammarnäs finns exempel på en sådan skohötäkt, höbäcken. Om man under sommaren inte ville ha så varma skor kunde avskavd videbark användas istället för skohö. (Campbell 1948)

För att dryga ut kreaturfodret tillvaratogs framför allt björklöv, men även löv från asp och sälg utnyttjades ibland. Lövtäkten brukade ske mellan 10 och 20 juli beroende på hur tidig våren varit. Björk som var lämplig till ved letades upp. I ett sådant område höggs alla björkar ut. Enbart barrträden sparades. Det här arbetet utfördes av speciella fällare, som vanligtvis var karlar. Därefter tog lövkvistningen vid. Den utfördes huvudsakligen av kvinnor och barn. Långa, smidiga och inte så spröda kvistar användes till band. Med hjälp av dessa knöts andra lövkvistar ihop till en kärve. Kärvarna samlades ihop i en lövstack eller en lövhässja där de skulle torka. Lövstackarna, som i trakterna runt Ammarnäs vanligtvis bestod av ett 60-tal kärvar, kunde byggas under en av de granar som sparades vid lövtäkten. Den undre delen av granen kvistades. De avhuggna grenarna lades som botten för att lövkärven inte skulle frysa fast om vintern. Lövhässjorna hade samma avlånga form som höhässjor och kunde ibland rymma upp till 350 lövkärvar. De björkstammar som fanns kvar efter lövtäkten användes till ved. Vedhuggningen utfördes när det fanns bättre med tid. (Campbell 1948)

Lövtäkt i Ammarnäs, dåvarande Sorsele socken.

Enligt muntliga kommentarer av Slotte (1999), torde valet av vilket löv som samlades vid en lövtäkt och metoden för hur det torkades varierat mellan olika platser, beroende på de förutsättningar och traditioner som fanns på platsen. Han anser också att 400-500 kärvar kunde vara tillräckligt för att föda ett får eller en get ett år i Norrland

Om sommarens höfångst inte varit tillräckligt stor kunde det hända att man redan i mars hade räknat ut att man skulle bli hölös. För att djuren skulle överleva högg man rönn. Barken från rönnen skavdes av. Tillsammans med obarkade små kvistar tillreddes en rönnlag som djuren fick äta av. (Campbell 1948)

Jakt och fångst

Skogen kunde indirekt utnyttjas genom jakt och fångst. Vanligtvis snarades vitfågel, ripa, från mitten av november, beroende på hur mycket snö som fallit, till slutet av februari. Detta skedde främst i vide- och björklundar ovan barrskogsgränsen. I barrskogen fångades orre och tjäder, medan järpen vanligtvis sköts. (Campbell 1948)

Mellan 14 april och 25 april spelade tjädern, tjädervinet var som högst. När man kunde urskilja spår av både tjäderfötter och vingar visste man att tiden var inne. Vid midnatt begav man sig ut till de olika tjädervinen, dvs platser där tjädern spelade, utrustade med skidor, snaror och matsäck. Snarorna sattes i hag (se omslaget), som ofta var enkla, bestående av en liten björk eller gran som stod lutad mot ett större träd. Man brukade återvända vid 8-9 tiden på morgonen för att vittja snarorna. Fångsten kunde bli 10-12 tjädrar, både hönor och tuppar. Snarningen pågick så länge som tjädrarna spelade. Det mesta av köttet torkades och åts under sommaren. (Campbell 1948)

Under hösten kunde snarningen av tjäder och orre pågå från lövfällningen, vanligtvis i mitten av september, fram till slutet av oktober, beroende på hur djup snön låg. Snarorna sattes utefter stigar, s k strätt. Sträckan var ungefärligen en mil, vilket var en lämplig sträcka att gå, vittja och knyta snaror under en dag. Snarorna sattes i två stigar belägna på olika höjd. Om man på utvägen gick efter den övre stigen kunde man på hemvägen gå efter den undre. Detta gjorde att man hade snaror att vittja hela vägen och på så sätt utnyttjade tiden effektivt. Ett hundratal snaror kunde sättas utefter de två stigarna. De sattes på ställen där marken var bar, där man visste att fåglarna sökte efter stenar till krävan. Ända upp till sex strätt kunde få plats på en lid. När fångsten var god fångades upp till 30 fåglar vid en vittjning. Om det var kall väderlek lagrades fågeln på en granrisbädd, för att sedan säljas vid stormarknaden i Lycksele i slutet av januari. I annat fall användes fågeln vid det egna hushållet. Den ripa som snarades såldes till allra största delen. De nybyggare som bodde längst i väster handlade nästan uteslutande i Norge. Handelsfärden, som kunde ta 7-8 dagar, gjordes med häst. Exempel på varor som man kunde ta med sig var smör, ost, kött, ripor, skinn, björkbark och näver. En del av dessa såldes, andra byttes mot mjöl, kaffe, socker, snus, tobak och tyger. (Campbell 1948)

Ekorre, fjällräv, räv, järv, varg och björn är andra exempel på djur som jagades och fångades. Fisket gav också ett viktigt tillskott till maten. Under de ljusa sommarnätterna fångades fisken framför allt med not, medan nätfisket blev vanligare, när kvällarna började att bli mörkare, fram mot hösten. (Campbell 1948)

Avslutning

Den egentliga kolonisationen av Lappland startade 1673. Drivkraften till detta var bergverkens behov av arbetskraft. Det ansågs direkt nödvändigt att lappmarken skulle bosättas och populeras, för att bergverken överhuvudtaget skulle kunna existera. Samtidigt ville man värna om att samerna skulle förbli i sin näring, eftersom dessa var viktiga för bergverkens transportmöjligheter.

De nybyggare som bosatte sig i Lappland erhöll privilegier som tidsbegränsad frihet från skatter och knektutskrivning för alla tider åt. I början var tanken att de skulle försörja sig på boskapsskötsel med understöd av jakt och fiske. Med tiden preciserades dock nybyggarnas skyldigheter. Åkerbruket skulle nu vara det som försörjningen grundades på. Den bestämda odlingsskyldigheten kontrollerades vid en s k anläggningssyn. I kolonisationens begynnelse var antalet nybyggen mycket litet. Kolonisationen tog ordentlig fart först under början av 1800-talet. År 1848 var antalet nybyggen 2056 i hela Lappland. Minskat utrymme vid kusten och en inre kolonisering var de troliga förklaringarna till detta. Boskapsskötseln grundlades på strand- och myrslätter och höet från upprädda ängar. I vissa fall anlades skogsbrand för att öka sommarbetet. Som ett komplement till detta skördades skogen på löv och i vissa fall bark.

Jakten och fångsten har spelat en stor roll både för det egna hushållet och som ett medel för att erhålla kontanter, eller för att kunna byta till sig nödvändighetsvaror.

I uppsatsen har jag inte tagit upp något om vilken betydelse förhållandet mellan samer och nybyggare har haft för kolonisationen. Det har förekommit konflikter mellan dessa, men de har även dragit ömsesidig nytta av varandra. Samernas välvilja och stora kunnande om omgivningarna torde nog ha haft en viss betydelse för nybyggarnas möjligheter till överlevnad, särskilt under den första svåra tiden.

Även om odlingens betydelse givetvis har varierat mellan olika platser, beroende på de förutsättningar som fanns, har nybyggarna i de allra flesta fall varit tvingade att utnyttja alla de resurser som skogen kunnat ge. Detta torde otvivelaktigt ha varit nödvändigt för att överleva och indirekt för att en kolonisation skulle kunna ske.

Referenser:

Arell, N., 1979: Kolonisationen i lappmarken. Några näringsgeografiska aspekter. Berlings. Lund.

Campbell, Å., 1948: Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. Hermes AB. Uddevalla.

Pettersson, O. P., 1944: Gamla byar i Vilhelmina 2. Fjälltrakten och Vojmsjötrakten. Generalstabens litografiska anstalts förlag. Stockholm.

Muntliga referenser

Slotte, H., 1999. Institutionen för landskapsplanering, Avd. för agrarhistoria, SLU, Uppsala.